

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορα-
κόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ BENEDETTO CROCE

ΥΠΟ

ALFREDO ROGGI

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενούης

I

Οὐδείς τῶν φιλοσόφων συνέβαλε τόσον εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἰδεοκρατίας, ὅσον ὁ ἰδεοκράτης Benedetto Croce, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς διορατικῆς καὶ δηκτικῆς κριτικῆς του, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς περιφρονήσεως τῆς λειτουργίας ἣν πληροῦν τὰ ἰδεώδη, ἄπερ, καθ' Ἐγγelon, θεωρεῖ ρητορικὰ σχήματα, καὶ ἄλλοτε τέλος διὰ τῆς νομικοπολιτικῆς θεωρίας του, ἣ ὁποία δίδει λαβήν, ὅπως καὶ πράγματι τοῦτο συνέβη, εἰς ἐκμετάλλευσιν ὑπὲρ τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς λατρείας τοῦ «ᾧμοῦ γεγονότος» καὶ τῆς δυνάμεως. Οἱ νέοι εἶχον ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης καὶ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ της ἀρυσθῆ τὰς συμπαθείας των πρὸς πᾶσαν μορφήν πραγματισμοῦ, τερπόμενοι εἰς ἀντιθέσεις, αἵτινες ἐξηφάνιζον πᾶν καθῆκον καὶ πᾶσαν θέλησιν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐφαινετο προσδίδουσα ἀξίαν εἰς τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν πλάνην, ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρὸς τὴν δρασιν συνταυτιζομένης βουλήσεως, θεωρίας ἣτις κατέληγεν εἰς ἔννοιαν ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ θεμελιώσῃ, ἐκ τῆς ροπῆς, τῆς ἐν τῷ ἱστορισμῷ ὑπαρχούσης, πρὸς ἀπορρόφησιν τοῦ αἰτόμου ἐν τῷ περιβάλλοντι, ἐκ τῆς τὸν Μακκιαβέλην ἐνθυμιζούσης ἐπικλήσεως «τῆς ἀξίας τῆς πραγματικότητος», ἐπικλήσεως ἣτις ἀπέληγε εἰς τὸ νὰ θεωρῆται ἀξία ἢ ἐπιτυχία καὶ ἡ δύναμις, ἐκ πάντων τούτων ἦντλον οἱ νέοι τὴν τάσιν ἐνὸς ἀνωτέρου ἠθικοῦ σχετικισμοῦ, μιᾶς ἀπηλλαγμένης προλήψεων ὠριμότητος, ἣτις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς νέας ἰταλικῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἔδωκε δὲ τοὺς καρποὺς τοὺς ὁποίους ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε νὰ δώσῃ. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τοῦ Croce ἐνισχύθη καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου συγχρόνου φιλοσόφου Gentile,

ὅστις ναὶ μὲν ἔταμε ἰδίαν ὁδόν, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Croce, σημερινός του ἀντίπαλος, τονίζει τὰ διακριτικὰ αὐτῶν σημεῖα, ἐν τούτοις ὅμως εὐρίσκειται εἰς τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὸν Croce, ὥστε μολαταῦτα θὰ ἔπρεπε ὁ τελευταῖος οὗτος νὰ ἀναγνωρισθῇ πατὴρ τῶν πλείστων ἰδεῶν τῶν σήμερον ἐν Ἰταλίᾳ διαδεδομένων.

Ὁ Croce εἶναι, παρὰ τὰς προθέσεις του, ὁ διανοούμενος ὁ πλέον κατάλληλος διὰ τὴν προσελκύσῃ καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν νεότητα, ἢ ὅποια μισεῖ τὰ ἰδανικά, περιγελᾷ τὴν «ταυτολογία» τῆς «προσωπικῆς ἀξιοπρεπείας» καὶ ἢ ὅποια ἀντὶ νὰ ὁμιλῇ, τοῦλάχιστον φιλοσοφικῶς, «περὶ κατῆκοντος οὐδέποτε ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἡδονὴν τελούντος», ὁμιλεῖ «περὶ τῆς μερίμνης διὰ τὴν καρριέρα» καὶ δὲν πτοεῖται ἀπὸ τὰ κατ' αὐτὴν κενὰ ἰδανικά. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸν Croce συντρέχει ἡ γνώμη τοῦ Gentile, καθ' ἣν τὸ ἠθικὸν νόημα εὐρίσκεται ἤδη «δυνάμει» ἐν τῇ πραγματικότητι. Αἱ ὠραῖαι σελίδες, ἐν αἷς ὁ Croce παρωθεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν θυσίαν τοῦ ἐγὼ του χάριν τῆς ἠθικῆς ἰδέας, αἱ σελίδες ἐν αἷς ὁ Croce παροτρύνει τὸ ἄτομον νὰ ζῆ ὡς πνεῦμα, τοῦτέστι ὡς καθολικὴ πραγματικότης, (*Filosofia della pratica* σελ. 165, 308 κ.έ.) μένουν ἀνευ ἀπηχίσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστου, διότι εἰς τὸ σύμπαν, εἰς τὴν ἱστορίαν, ὡς ζωὴν τοῦ πνεύματος, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη θέσις διὰ τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἐγὼ ἀπορροφᾶται ἐν τῷ «πνεύματι», ὅπερ ἐνυπάρχει ἡμῖν καὶ τοῦ ὁποίου αἱ προσταγαὶ δὲν ἔχουν δύναμιν, διότι εὐρίσκονται πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν εἰς τὸ ὠφέλιμον ἀποβλέπουσαν δρασίμω, τὴν ἐν τῇ ζωῇ ἄλλωστε ἐπικρατοῦσαν. Νοῦς ἄμοιρος φιλοσοφικῆς παιδείας, ἐπιλαμβανόμενος τῆς μελέτης τῆς «Πρακτικῆς φιλοσοφίας» τοῦ Croce, προσελκύεται περισσότερον, λόγῳ τῆς ὑποβλητικῆς δυνάμεως τῆς κριτικῆς ἐπὶ τῶν νεανικῶν ψυχῶν, ἐκ τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ διαλυτικοῦ τοῦ ἔργου μέρους, ἀποτελοῦντος πραγματικὴν «καταστροφὴν τῶν φιλοσόφων», παρὰ ἐκ τοῦ δημιουργικοῦ αὐτοῦ μέρους, ἐν τῷ ὁποίῳ σπανίως ὁ Croce φλέγεται ὑπὸ τοῦ πάθους τοῦ διδασκάλου, ἐνῶ τοῦναντίον διατηρεῖ ἐν αὐτῷ τὸν ψυχρῶς ἀναλυτικὸν καὶ λεπτολόγον χαρακτῆρα του. Τοιοῦτοτρόπως μένει εἰς τὸν ἀναγνώστην καθαρὰ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἐν τῷ κύκλῳ τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τὸ ὠφέλιμον ἀποτελεῖ ἴδιον κόσμον, εἰδικὴν μορφήν τῆς πρακτικῆς ἢ βουλευτικῆς ἐνεργ-

γείας. Ἀφανίζονται δὲ καὶ συγχέονται, ὡς μὴ ἀποσαφηνισθέντα θεωρητικῶς, τόσον ἢ σχέσις μεταξὺ τοῦ στοιχείου τοῦ ὠφελίμου καὶ τοῦ συντεταγμένου αὐτῷ ἠθικοῦ στοιχείου, ὅσον καὶ ἢ σύνθεσις τῶν δύο ταύτων στοιχείων εἰς ἑνιαίαν πνευματικὴν ζωὴν.

II

Ἡ «οἰκονομικὴ» ἐνέργεια ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ πεδίου ταύτη ἀντίστοιχος «διαισθητικὴ» ἐνέργεια ἐπιδιώκουσι τὸ ἀτομικόν· ἐνῶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια ἐπιζητεῖ τὸ καθολικόν, ἀνυψοῦσα τοιοῦτοτρόπως τὸ ἀτομικῆς χροιάς στοιχεῖον τοῦ ὠφελίμου εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Τὸ οἰκονομικὸν ἄτομον δὲν δύναται ἢ νὰ θέλῃ, κατὰ πρῶτον λόγον, «τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀτομικὴν ὑπαρξιν». «Πᾶς ἄνθρωπος, ὅσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἠθικός, ἤρχισε ἀπὸ τούτου τοῦ σημείου». Ἄλλ' ἐὰν ἐσταματοῦσε εἰς μόνην τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀτομικοῦ, θὰ ἤρχετο εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. «Ὅφείλει νὰ θέλῃ ὄχι μόνον τὸ ἐξατομικευμένον ἐγώ, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ τὸ ἐγώ, ὅπερ ὑπάρχον καὶ εἰς ἅπαντα τὰ ὅμοια «ἐγώ», ἀποτελεῖ τὸν κοινὸν αὐτῶν πατέρα» (Filosofia della Pratica σελ. 308—309). Ὁ Croce ὑποστηρίζει ὅτι ὡς ἐκ τῆς πλάνης τῶν θεωριῶν αἵτινες ὑπετίμησαν τὸ ὠφέλιμον, περιεπέσαμεν εἰς τὴν πλάνην τῶν θεωριῶν, αἵτινες ἐταύτισαν τὸ ἠθικὸν πρὸς τὸ ὠφέλιμον, πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν γενικῶς· καὶ τούτου ἕνεκεν ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι σκόπιμον νὰ ἐξαρθῇ καὶ ἡ ἀξία τῆς οἰκονομικῆς «μορφῆς» τοῦ πνεύματος, δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ ὠφελίμου, τοῦ δικαίου, τῆς ἰσχύος, τῆς πολιτικῆς. Τὴν τοιαύτην σκέψιν ὑπηνίχθη τὸ πρῶτον ὁ Croce ἐν κρίσει αὐτοῦ περὶ Stammer.

Τὴν αὐτοτέλειαν τῆς οἰκονομικῆς μορφῆς καθορίζει ἀκριβέστερον ὁ Croce, ἀσκῶν κριτικὴν ἐπὶ τῶν ἀναιθέτων θεωριῶν (ἐνθ. ἀν. μέρος 2ον, τμημα 1α, κεφ. 3ον) καὶ καταδεικνύων ὅτι τὸ ὠφέλιμον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ὡς μέσον, διότι ἀποσπώμενον ἀπὸ τοῦ σκοποῦ, καταντᾷ ἀπλοῦν λογικὸν στοιχεῖον τῆς πράξεως, ἐνῶ ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ «τὸν πρακτικὸν χαρακτῆρα, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς βουλήσεως». Τὸ τοιοῦτον ἀποδεικνύει ὁ Croce καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος ἐκείνου ὃ ὁποῖος λέγει· «μοῦ εἶναι ὠφέλιμον νὰ κάμω περίπατον», ἐνῶ θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι «τοῦ εἶναι ἀρεστόν», ὅτι «θέλει νὰ κάμῃ περίπατον».

Παρ' ὅλον τὸν σεβασμὸν διὰ τὸ ὄξυ καὶ βαθὺ πνεῦμα τοῦ Croce, δικαιώνομεν τὸν De Sarlo (Gentile e Croce σελ. 271 κ. ἐ.) ὅστις ἐφελκύνει τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τῶν διαφόρων σημασιῶν, ὑφ' ἃς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ λέξις «ὠφέλιμον»: δυνατόν νὰ σημαίνη πράγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀγαθόν, ὡς εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Croce. δυνατόν νὰ σημαίνη καὶ πράγμα κατάλληλον πρὸς παραγωγὴν ἀγαθοῦ. Τόσον εἶναι τοῦτο ἀληθές, ὥστε ἀμέσως κατόπιν ὁμιλεῖ περὶ γέροντος, μὴ εὐρίσκοντος ὠφέλιμον ἕνα μικρὸν περίπατον, διότι θὰ προὔξενει βλάβην εἰς τὴν ὑγείαν του. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, τὴν πλέον συνήθη, θέλει τὸ ὠφέλιμον σημαίνει θέλειν πράγμα ὠφέλιμον δι' ἕνα σκοπὸν· τὴν δὲ καθορίζουσιν τὸ μέσον τοῦ σκοποῦ ἐπιταγὴν, ὀνομάζομεν ὑποθετικὴν· καὶ δὲν παύει νὰ εἶναι τοιαύτη, ὅσον καὶ ἂν ὁ Croce ὑποστηρίξει ὅτι εἶναι ψευδὴς κατηγορικὴ ἐπιταγὴ ἢ νόθος νόμος. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ὀρθὴ ἢ ἀποψις ἢ θεωροῦσα τὸ μέσον μόνον ὡς θεωρητικὸν στοιχεῖον. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ de Sarlo, εἶναι θεωρητικὴ ἢ σχέσις μεταξὺ μέσου καὶ σκοποῦ, ἀλλ' ὄχι ἡ ἐνέργεια τοῦ θέλειν τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον, καθὼς τὸ εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Kant πρὸ τοῦ Croce, εἶναι ἕν καὶ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ θέλειν τὸν σκοπὸν.

Οὕτω ἀποκρούεται ἡ πολεμικὴ κατὰ τῆς διακρίσεως τῶν ὑποθετικῶν καὶ τῶν κατηγορικῶν ἐπιταγῶν, ἡ ἀποτελοῦσα μίαν τῶν κυριωτέρων ἀρνητικῶν ἀρχῶν Croce, ὅστις ἐν προκειμένῳ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν καὶ πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν, ὃν τόσον συχνὰ ἐπικαλεῖται. Ἐκτὸς τούτου τὸ ὠφέλιμον δὲν ἀποτελεῖ, κατὰ Croce, τὸ ἐπονείδιστον, ἐκδήλωσιν ἀνήθικον τοῦ ἐγωῖσμοῦ. Εἶναι μᾶλλον ἠθικῶς ἀδιάφορον, ἀηθες, δυνάμενον νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς χαρακτηρισμὸς μιᾶς ἠθικῆς πράξεως, ἡ ὁποία οὐδέποτε δύναται νὰ ἀποκληθῇ «ἀνωφελής». Μάλιστα ἂν καλῶς ἐξετάσωμεν τὸ σύνολον τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ὠφέλιμον ἐμφανίζεται ὡς τὸ «προηθικόν», οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μιᾶς ἐνεργείας κατωτέρας φύσεως, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ ὠφελίμου κατεχομένην συνείδησιν λανθάνει ἡ ἠθικότης, ἥτις θὰ καταστῇ ἐμφανὴς ἐν τῇ ἠθικῇ συνειδήσει. Ἐν προκειμένῳ διεξάγεται συζήτησις λέξεων, ἥτις ὅμως, περαιτέρω συσχετιζομένη πρὸς ἄλλας ρήσεις τοῦ Croce, παρέχει λαβὴν εἰς παρανοήσεις. Πράγματι, ἐὰν ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια συνίσταται εἰς τὸ θέλειν

τι ἔχον καθολικὴν ἀξίαν, αὐτονοήτως θὰ θεωρηθῆ «ἀνήθικον» τὸ θέλειν καὶ στρέφεσθαι πρὸς τι μερικὴν ἔχον ἀξίαν, τὸ προκρίνειν τὸ μερικόν, ὡς τοιοῦτον, τοῦ καθολικοῦ, ὅπως πράττονν τοῦτο οἱ θεωροῦντες τὸ ὠφέλιμον ὡς ἐγωϊσμόν. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀθώας ὑπάρξεως, ἣτις ἀφελῶς ἐπιζητεῖ τὸ ἐπωφελές δὲν εἶναι ἐπιτυχές· ἡ ἀθωότης οὔτε ἀμαρτάνει, οὔτε λογικεύεται. Εἶναι αὐτόχρομα σόφισμα τὸ νὰ προσφεύγωμεν εἰς τοιαῦτα παραδείγματα διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὸ ἠθικῶς ἀδιάφορον τοῦ ὠφελίμου. Ἐνάλογον σόφισμα εἶναι τὸ τοῦ Locke, ὅτε οὗτος προσπαθεῖ καὶ ἀποδείξῃ τὴν ἀνυπαρξίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ λόγου. Πάντως ἐπειδὴ τὸ θεῖον πνεῦμα τοῦ Croce ἀγαπᾷ τὰ ἀνέκδοτα, θὰ τῷ διηγηθῶμεν ἓν πρὸς ἔλεγχον τῆς θεωρίας του. Ἡρόκειται περὶ μικροῦ τινος μαθητοῦ τῆς τετάρτης τάξεως τοῦ δημοτικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε διδαχθῆ ὅτι ὁ Πάπας Πῖος ΙΧ ἀπεκεφάλισε τοὺς Monti καὶ Tognetti. Τὶ κάμνει ὁ μικρὸς αὐτὸς ὠφελιμιστής; Ἐκ τοῦ σχολικοῦ του βιβλίου κόπτει ἐπιτηδείως τὴν εἰκόνα τοῦ Πάπα Πίου καὶ μετὰ ἀποκεφαλίζει αὐτήν. Εἰς τὰς φωνὰς καὶ διαμαρτυρίας τοῦ διδασκάλου του, εὐσεβοῦς ἱερωμένου τῆς τάξεως τῶν Μαριστῶν, ἀπήντησε τὸ παιδίον ἐν πάσῃ εἰλικρινείᾳ. «Αὐτὸς ἀπεκεφάλισε δύο καὶ ἐγὼ ἀπεκεφάλισα αὐτόν. Ἐπέδωκα τὸ δίκαιον». Ἴδου ἡ πραγματικὴ ἐνέργεια τῆς ἀθωότητος ἐν τῇ δῆθεν ἠθικῶς ἀδιαφόρῳ ἐκδηλώσει αὐτῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει προκειμένου περὶ ὠρίμων ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ περὶ παίδων, ἡ οἰκονομικὴ ἐνέργεια, ἡ μὴ αἰρομένη μέχρι τῆς ἠθικῆς σκέψεως, ἀποτελεῖ ἄρνησιν τοῦ καθολικοῦ, καὶ διὰ τὸν Croce ἀκόμη, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον δέχεται ὅτι πᾶσα πρᾶξις ἔχει ἢ ἠθικὸν χαρακτῆρα ἢ ἀνήθικον. Οὕτω τὸ προηθικὸν στάδιον τοῦ Croce δὲν ἀπέχει πολὺ τοῦ «κατωτέρου πρακτικοῦ συνειδότητος» πρὸς ὃ οὗτος ἀντιτάσσει τὴν θεωρίαν του. Τὸ ζήτημα ὁμῶς περιπλέκεται, ὅταν ἐξετάσῃ τις, εἰάν ἡ κατὰ δίκαιον ἐνέργεια εἶναι μόνον οἰκονομικὴ, ὡς καὶ ποία ἡ σχέσις τῶν δύο μορφῶν τοῦ Croce, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς.

III

Οἱ νόμοι, κατὰ Croce, εἶναι βουλευτικαὶ ἐνέργειαι, ἔχουσαι ὡς περιεχόμενον «σειρὰν ἢ κατηγορίαν πράξεων» καὶ εἶναι πάντοτε ἀτομικοί. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀντιτάξωμεν ὅτι ἀληθεῖς νόμοι εἶναι οἱ πο-

λιτειακοί, διότι είναι δεσμευτικοί, περιπίπτομεν εἰς πλάνην, καθ' ὅτι οὐδεὶς νόμος, δι' ὅσων χωροφυλάκων καὶ ἂν ἀκολουθεῖται, δύναται νὰ ἐξαναγκάσῃ τὴν βούλησιν. Ὁ ὑποτασσόμενος εἰς δεσπότην ἠθέλησε τοῦτο ἐλευθέρως, ὅπως ὁ ἀκολουθῶν ἴδιον πρόγραμμα ζωῆς.

Ἡ φράσις «οὐδεμία πράξις δύναται νὰ ἐξαναγκασθῇ· πᾶσα πράξις εἶναι ἐλευθέρη, διότι τὸ πνεῦμα εἶναι ἐλευθερία» (ἐνθ. ἀν. σελ. 326) περιέχει ἐν τῇ ἀοριστίᾳ τῆς ἀλήθειάν τινα, ὅπως δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἀληθείας εἰς πᾶσαν σοφιστικὴν ρῆσιν. Ἀπομακρύνει ὁμῶς τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀνυπακοὴ εἰς γενικὸν κανόνα, ὃν ἡμεῖς θέτομεν ἑαυτοῖς, ἐπάγεται τὴν θυσίαν ὠφελίμου τινὸς ὀντικειμένου· ἐνῶ ἡ ἀνυπακοὴ εἰς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ δεσπότη ἐπάγεται ἀντιθέτως τὴν θυσίαν τῆς ἰδίας ζωῆς ἢ τῶν ἰδίων τέκνων. Ὅμιλοῦμεν περὶ ἐλευθερίας εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις· ἀλλὰ τοῦλάχιστον πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι εἰς τὴν δευτέραν, καὶ κατὰ Croce ἀκόμη, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως περιορίζεται ὑπὸ διλήμματος, ὅπερ ἐπάγεται ὅσῃν καὶ τὸ φυσικὸν γεγονός ἀνελευθερίαν. Ἡ οὕτω ὁμῶς περιορισμένη ἐλευθερία δὲν δύναται νὰ εἶναι δημιουργικὴ πράξεως «ἀπολύτως συμφώνου πρὸς τὴν φύσιν ἡμῶν». Ἐὰν δεχθῇ τις τὸν τοιοῦτον συλλογισμόν καὶ ἀναλογισθῇ ὅτι, κατὰ Croce, ἡ δημιουργικὴ πράξις εἶναι πάντοτε συνδεδεμένη πρὸς «ὠρισμένην κατάστασιν», θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνῃ ὅτι εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν ὑπάρχει ἐλευθέρη πράξις, ἐν τῇ κυριολεξίᾳ τῆς λέξεως, διότι πάντοτε εἶναι ἀποτέλεσμα προσαρμογῆς καὶ συμβιβασμοῦ. Καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν θὰ ἀπείχε πολὺ τῆς θεωρίας τοῦ Croce, καθ' ἣν δὲν ὑπάρχουν πρόσωπα ἀληθῶς αὐτόνομα, ἀλλὰ μόνον ἄτομα ἐμψυχούμενα ὑπὸ τοῦ «πνεύματος», τοῦ ἐν ἡμῖν καὶ ἔξω ἡμῶν ζῶντος.

Ὅταν ὁμῶς περαιτέρω λέγει, ὅτι δὲν ὑπάρχουν παρὰ νόμοι ἀτομικοί, διότι «ἵνα συμμορφωθῇ τις εἰς τὸν νόμον, πρέπει νὰ τὸν καταστήσῃ ἰδικόν του, νὰ τὸν ἐξατομικεύσῃ», ἢ δὲν λέγει τίποτε ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον ἐννοεῖ τὸν νόμον ὡς «βοηθητικόν» τῆς ἀτομικῆς πράξεως καὶ προσνέμει οὕτω εἰς αὐτὸν χαρακτῆρα μὴ ἀτομικόν, ἢ ἀρνεῖται πάντα νόμον, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι τελικῶς πράττει ἕκαστος ὅ,τι θέλει.

Ὅπως, ἐπὶ τοῦ οικονομικοῦ χαρακτῆρος τοῦ δικαίου στηριζόμενος

ὁ Croce, ἀπαλλάσσει τοῦτο ἀπὸ πάσης ἐμπειρικῆς διακρίσεως, ὡς ἢ τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ δικαίου, τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος τῶν νόμων στηριζόμενος, ἀποκρούει πᾶσαν ἐμπειρικὴν διάκρισιν μεταξὺ πολιτείας καὶ κοινωνίας, μεταξὺ πολιτειακῶν κανόνων ἢ κανόνων δικαίου καὶ κοινωνικῶν κανόνων κ.ο.κ. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἐὰν δὲν ὑπῆρχον ἄλλοι κανόνες πλὴν τῶν ἀτομικῶν, τὸ ἀληθὲς βασίλειον τῶν νόμων θὰ ἦτο ἡ ἱστορία, ὅπου ὅμως, κατὰ Croce, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ νόμων, ὁ νόμος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πηγάζει ἐκ τῆς βουλήσεως, δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀπλῶς ὡς «βουλευτικὴ ἐνέργεια, διέπουσα κατηγορίαν πράξεων», διότι καὶ οἱ νόμοι ἢ τὰ προγράμματα, οὓς ὁ ἄνθρωπος ἐπιβάλλει ἑαυτῷ, εἶναι πάντοτε βουλευτικαὶ ἐνέργειαι ἀπαρεγκλίτως καθορίζουσαι κατηγορίας πράξεων ἐν ὄψει σκοποῦ τινος, ἢτε τοῦ σκοποῦ ἢντος στοιχείου τῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας. Ἄνευ τοῦ τελευταίου τούτου στοιχείου οἱ νόμοι θὰ ἐξέφραζον ἀπλῶς θεωρητικὴν τινα σχέσιν, δὲν θὰ εἶχον πρακτικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ γίνουν «τυπικαὶ ἐπιταγαί», «βοηθητικὰ στοιχεῖα» τῆς ἀτομικῆς πράξεως, ἣν πρόκειται νὰ ρυθμίσουν (*Riduzione della Fil. del diritto alla fil. della economia, 1926, σελ. 50*). Ἐὰν οἱ νόμοι εἶναι ἐπιταγαί, δύνανται νὰ διακριθῶσι κατὰ τὴν μορφήν τῆς ἐπιταγῆς καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, τοῦτέστι κατὰ τὴν ἔκτασιν τῶν κατηγοριῶν πράξεων, αἵτινες πρέπει νὰ ρυθμισθῶσι. Ἐκτὸς τούτου, διὰ τῆς ἄρσεως τοῦ οἰκονομικοῦ στοιχείου ἐν τῷ ἠθικῷ, ἄρσεως ἀποτελούσης ἀναπόσπαστον μέρος τῆς κυκλικῆς διαλεκτικῆς τοῦ Croce καὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ περὶ ἐνότητος τοῦ πνεύματος, θὰ ἠδύνατό τις νὰ καταλήξῃ καὶ εἰς ἑτέραν θεμελίωσιν οἰκονομικοῦ καὶ ἠθικοῦ στοιχείου, ἣτις καὶ θὰ καθίστα εὐκαμπωτέραν τὴν ἄγονον τυπολογίαν τοῦ Croce· θὰ ἔπρεπε ἢ τοιαύτη θεμελίωσις νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τοῦ ὑπάτου, τοῦ καθολικοῦ σκοποῦ, τοιοῦτος δὲ εἶναι ἢ προσωπικότης, τῆς ὁποίας ἢ καθολικότης ἐνυπάρχει εἰς τὸ κατ' ἴδιαν ἄτομον. Διὰ τοῦ σκοποῦ τούτου ἠθελε καθορισθῆ εἰδικώτερον ἢ «ἠθικῶς ἀδιάφορος ἐπικουρία» ἣν παρέχει ὁ νόμος εἰς τὴν κατ' ἴδιαν πράξιν. Τότε ὅμως θὰ καθίστατο ἐμφανὴς ἡ διαφορὰ τοῦ πολιτειακοῦ νόμου ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς συλλόγου τινός, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νόμος τῆς «μαφίας» δὲν εἶναι νόμος, διότι παρέχει ἐπικουρίαν μὴ δύ-

ναμένην νὰ ἀναχθῆ εἰς γενικὴν τινα ἀρχὴν (P o g g i Filosofia e diritto, 1930, σελ. 75, 80). Εἰς τὰ πορίσματα ταῦτα πρέπει νὰ καταλήγουν ὅσοι, ὡς ὁ Croce, δέχονται ὅτι τὸ γενικὸν δὲν ἀποκτᾷ συγκεκριμένην ὑπόστασιν, εἰμὴ μόνον ἐξατομικευόμενον ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν πράξεσι, (Fil. d. Pratica σελ. 353) ὅτι ἡ κατηγορία τῆς ἠθικῆς καθίσταται συγκεκριμένη «πραγματικότης» ἐν τῇ «ἡδονῇ» (ἐνθ. ἀν. σελ. 248) καὶ ὅτι ἡ κατ' ἰδίαν πράξις «δὲν ὑπεῖκει πράγματι εἰς τὸν νόμον, ἀλλ' εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρχὴν» (ἐνθ. ἀν. σελ. 346).

Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Croce δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι, ὡς φιλόσοφος τοῦ δικαίου, γνωρίζει μόνον τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ ἀφήνει εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἠθικῆς τὰ ἰδανικὰ καὶ τὰ καθολικὰ στοιχεῖα· διότι τοιουτοτρόπως θὰ ἠναγκάζετο νὰ θεωρήσῃ ὡς κεχωρισμένα τὰ διάφορα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀντιθέτως πρέπει νὰ συναιρέσῃ ἐν τῷ, νῷ, ἐν τῷ «πνεύματι».

Ἄν ἠθέλομεν νὰ λεπτολογήσωμεν θὰ ἔπρεπε νὰ εἴπωμεν ὅτι «ἀληθεῖς νόμοι», κανόνες, ὅπως λέγει ὁ Croce, ἐφωδιασμένοι διὰ ξίφους (ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 323) δὲν εἶναι ἢ δὲν εἶναι πάντοτε οἱ κανόνες δικαίου, ἀλλ' οἱ ἠθικοὶ νόμοι, ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους ὁ Croce, διὰ λόγους ἀντιθέτους πρὸς τοὺς τοῦ Kant¹, ὀνομάζει «ἀρχάς» καὶ ἐκ τῶν κανόνων δικαίου ἐκεῖνοι, οἵτινες συντείνουν, ἢ, ὅπως λέγει ὁ Kant, ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ «καθολικοῦ» νοήματος τοῦ γενικῶς ἰσχύοντος. Τὸ καθολικὸν τοῦτο δὲν ἔχει, ὡς νομίζει ὁ Croce, ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα· τὸ δὲ ἄτομον δὲν εἶναι ἀπλοῦν μέσον (ἐνθ. ἀν. σελ. 298) πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν τῷ ἰδίῳ ἀτόμῳ, ὡς καθολικὸς νοῦς, διότι ἕκαστον ἄτομον, ὡς προσωπικότης, ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν σκοπὸν του.

IV

Δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιτάσσει ἀφηρημένως τὸ «καθολικόν», τὸ «ἀγαθόν»· ἐπιτάσσει μίαν κατηγορίαν πράξεων, αἵτινες πραγματοποιοῦν τὸ ἐν τῷ συνειδότη ἡμῶν καὶ ὄχι ἔξω ἡμῶν ὑπάρχον καθολικὸν νόημα, τὸ ἄλλως ἀναπόσπαστον ἀπὸ τὴν ἰδίαν πράξιν.

1. Grundlegung zur Metaph. (ἔκδ. Reclam) σελ. 54.

Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κανὼν δικαίου, ὡς ἡ μορφὴ τῆς οἰκονομίας, ἐπιτάσσει τὸ ὠφέλιμον καὶ τὸ ἀτομικόν. Τοῦναντίον αἰτούμεθα τὴν βοήθειαν τοῦ νόμου, ὅταν, δικαίως ἢ ἀδίκως ἀδιάφορον, νομίζομεν ὅτι ἡ ἰδία ἡμῶν περίπτωσις ἀφορᾷ τὸ δίκαιον ἐν γένει καὶ ὅταν ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει ἐνεργοῦμεν μᾶλλον διὰ τὸ δίκαιον ἐν γένει παρὰ διὰ τὸ ἴδιον ἡμῶν δικαίωμα, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε οὔτε θὰ ὑπῆρχε δι' ἡμᾶς, ἐὰν δὲν ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τοῦ δικαίου.

Ἄλλαχοῦ γράφομεν, (*Filosofia e diritto*, 1930 σελ. 29) ὅτι πᾶς ἄνθρωπος, ὅσάκις βλέπει τὸ δίκαιον προσβαλλόμενον εἰς τὸ πρόσωπον ἄλλου, θὰ ἔπρεπε νὰ αἰσθάνεται ἑαυτὸν προσβεβλημένον, ὡς ἐὰν προσεβάλλοντο τὰ ἴδια αὐτοῦ δικαιώματα. Ἄνευ τῆς προϋπόθεσεως ταύτης ἡ κοινωνία θὰ κατήντα σύμφυρμα ἀνθρώπων. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἀτελεῖς κανόνας δικαίου τοὺς προστατεύοντας, οὐχὶ ἀπάσας, ἀλλ' ὠρισμένας μόνον ομάδας πράξεων, ἐκείνας ὧν ἡ κατὰ δίκαιον προστασία εἶναι χρήσιμος εἰς τὸ ἄτομον διὰ τὴν ἐπίτευξιν κοινωνικῶν ὠφελειῶν. Δὲν ἀρκεῖ ὅθεν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι τὸ ὠφέλιμον, διὰ νὰ ὀρίσωμεν τί εἶναι δίκαιον καὶ τί δὲν εἶναι (*Riduzione* κ.τ.λ. σελ. 53), διότι, ἵνα τὸ ὠφέλιμον εἶναι καὶ δίκαιον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφορᾷ καὶ τὸ εἰς τρίτα ἄτομα ἐπωφελὲς καὶ νὰ κέκτηται τὴν ἰσχύν, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἐστερεῖτο τῆς δυνάμεως πρὸς «ἐπικουρίαν», δηλαδή τὴν ἐξαναγκαστότητα, ἡ ὁποία τὸ χαρακτηρίζει καὶ τὸ χωρίζει ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφὰς τοῦ ὠφελίμου. Κατὰ ταῦτα ἡ ὅλως ἀφηρημένη σκέψις τοῦ Croce ὄχι μόνον δὲν μᾶς παρέχει ὄρισμὸν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπολύτου αὐτοῦ ἀδιαφορίας πρὸς τοὺς βαθυτέρους λόγους, ἐνεκα τῶν ὁποίων ὁμᾶς μόνον πράξεων προστατεύεται ὑπὸ τοῦ δικαίου, καταντᾷ νὰ μὴ λέγη τίποτε καὶ περὶ τῆς μεταβλητότητος αὐτοῦ, ἣν ἐν τῇ σκεπτικῇ του εἰρωνίᾳ ἀντιμετωπίζει ὡς καθαρὸν γεγονός, ἀρνούμενος μάλιστα ὅτι ἐν τῇ τοιαύτῃ μεταβλητότητι δυνατὸν νὰ ἐγκυμονῆται πρόοδος, σκέψις ἄλλωστε παιδικὴ διὰ τὸν «κοινὸν νοῦν» τοῦ Croce. Ἐκτὸς τούτου, μετὰ περισσῆς περιφρονήσεως πρὸς τὴν ἠθικὴν φροντίδα τῶν ὁπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀποκρούει, ὑπὸ πᾶσαν μορφήν, τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἔμφυτον δίκαιον καὶ δικαιώνει διὰ μιᾶς μονοκονδυλιάς τὴν πολυγαμίαν, τὴν παλλακείαν καὶ αὐτὴν τὴν ἀνθρώποφαγίαν, τὴν ἀναγνωρισθεῖσαν ὑπὸ τιμιωτάτων «ἀνθρώπων», οἱ

ὅποιοι ἐν τούτοις «ἔτρωγαν τοὺς ὁμοίους των μετὰ τῆς αὐτῆς γαλήνης, μεθ' ἧς ἡμεῖς τρώγομεν μίαν ψητὴν ὄρνιθα» (Fil. d. Pt. σελ. 342).

Τὸ νὰ λέγη τις ὅμως ὅτι «ἔξω τῆς ἱστορίας» δὲν κέκτηται ὁ ἄνθρωπος δικαιώματα, πλὴν τοῦ τῆς ὑπάρξεώς του ὡς πνεύματος, δύναται νὰ σημαίνει δύο τινά· ἢ σημαίνει ὅτι ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ, δὲν αἰσθάνεται τις τὴν ἀνάγκην τοιούτων δικαιωμάτων, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγει τὴν ρῆσιν τοῦ Croce, καθ' ἣν «οὐδαμοῦ εὐρίσκεται φυσικὸν δίκαιον, διότι τὸ ἀντίθετον θὰ ἦτο καὶ λογικῶς καὶ πραγματικῶς ἀντιφαικόν», ἀλλὰ τότε θὰ συνεκρούετο πρὸς ἄλλας ρήσεις του τεινούσας νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀπόλυτον κυριαρχίαν τῆς ἠθικῆς ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς· ἢ σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ χαρακτῆρος a priori τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, ἣτις ἐνυπάρχει ἐν τῷ ἱστορικῷ ἀτόμῳ καὶ τότε λέγει ὁ Croce ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον λέγουν καὶ οἱ σήμερον ὑποστηρίζοντες τὸ φυσικὸν δίκαιον, ὡς ἰδέαν τοῦ νοῦ. Ἐπαναλαμβάνοντες ὅμως μὲ νέας λέξεις, καὶ ὑπὸ μίαν ἐξ ἀνάγκης παράδοξον μορφήν, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἠννόει ὁ Kant, ὅταν ὠμίλει περὶ τῆς ἐλευθερίας, ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἐμφύτου δικαιώματος, καὶ φέτοντες, ὡς σήμερον πρῶττει τοῦτο ὁ del Vecchio, τὸν σεβασμὸν τῆς προσωπικότητος ὡς βάσιν θεμελιωτικὴν τοῦ δικαίου, ἀντικρούομεν συγχρόνως ὅλας τὰς εἰρωνείας καὶ ἐπικρίσεις τοῦ Croce κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οἵτινες «παρὰ λόγως ἐσκανδαλίζοντο» καὶ ἐμερίμων διατὴν ἠθικότητα αὐτοῦ.

V

Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος καταστρεπτικὸς σχετικισμὸς παρέχει πολὺν κακὰς ἐκδουλεύσεις εἰς τὸν ἴδιον τὸν Croce, κρημνίζων πρὸ τῶν ἰδίων του ὀφθαλμῶν τὰ λογικὰ του οἰκοδομήματα. Οἱ νόμοι, λέγει, ὡς βουλήσεις ἔχουσαι ἀφηρημένον περιεχόμενον, δὲν εἶναι οὔτε πραγματικοί, οὔτε πραγματοποιήσιμοι. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κληρωτὸς, ὁ προσερχόμενος νὰ ὑπηρετήσῃ, ὑπακούει ἢ εἰς τὴν ἠθικὴν ἢ εἰς τὴν οικονομικὴν του συνείδησιν· εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ καθεὶς ὑπακούει κατὰ τὸν ἰδικὸν του τρόπον. Ἐν τούτοις ὅμως οἱ νόμοι εἶναι χρήσιμοι, εἴτε διὰ τὴν διατήρησιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἴτε διότι, φιλοσοφικῶς θεωρουμένων τῶν πραγμάτων, ὁ νόμος, ἂν καὶ εἶναι ἀτελής καὶ ἀντιφαικὴ βούλησις, εἶναι ἐν τούτοις προπαρασκευαστικὴ τῆς συνθετικῆς καὶ τελείας

βουλήσεως καὶ ἔχει πρὸς τὴν τελείαν βούλησιν, οἷαν ἔχουν σχέσιν αἱ νόθοι ἔννοιαι πρὸς τὰς καθ' αὐτὸ ἔννοιαι. Μάλιστα γράφει ὁ Croce, ὅτι «καλλιτέρα εἶναι μιὰ κακὴ κυβέρνησις παρὰ καμμία»· ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ δικαιολογήσῃ διὰ τῆς θεωρίας του τὴν ὀρθὴν ταύτην σκέψιν. Πάντα ταῦτα συντελοῦν εἰς τὸ νὰ ὑποβιβασθῇ ἢ κατὰ δίκαιον προᾶξις εἰς μὴ αὐτόνομον καὶ κατωτέραν μορφήν τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Εἶναι δὲ τοσοῦτω μᾶλλον ἀξιοκατάκριτος ὁ τοιοῦτος ὑποβιβασμὸς, καθ' ὅσον θέλει ὁ Croce νὰ καταστήσῃ τὸ δίκαιον αὐτόνομον μορφήν, μὴ ἔχουσαν ἐξάρτησιν τινὰ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς, μορφήν ἀήθη ἢ προηθικήν, κερτημένην ἴδια ἀξιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀντικρούει τοὺς θέλοντας νὰ θεωρήσουν τὸ δίκαιον ὡς ὄρον ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἠθικὴν ἀνέλιξιν καὶ ὡς κόσμον τῶν ὑποθετικῶν ἐπιταγῶν. Ἐξ ἄλλου τὸ δίκαιον ἐμφανιζόμενον ὡς προπαρασκευαστικὴ ἐνέργεια, χάνει τὴν σημασίαν του καὶ ἀναγκάζεται μετριοφρόνως νὰ συνομολογήσῃ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ματαιότητα. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν ἀνωτέρω, διὰ τῆς ἔννοιαι τῆς «προπαρασκευαστικῆς ἐνεργείας», τιθέμεθα ἔξω τοῦ φιλοσοφικοῦ πλαισίου τοῦ Croce καὶ ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν συζήτησιν τῶν μέσων καὶ τῶν σκοπῶν. Θὰ ἔπρεπε λογικῶς διὰ τὴν ἐνότητα τῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας, τῆς τε ἀτελοῦς καὶ τῆς τελείας, νὰ ἀντλήσωμεν ἀπὸ τὴν τελείαν βούλησιν τὸ κριτήριον δι' οὗ θὰ κριθῇ ἀξιολογικῶς ἢ «πρὸς προπαρασκευὴν ἱκανότητος». Ἀλλά, ὡς εἰκόσ, δὲν δέχεται τοῦτο ὁ Croce, ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῆς κατὰ δίκαιον ἐνεργείας, ὡς γενικῆς πρακτικῆς καὶ δὴ οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἐφιστᾷ τὴν προσοχήν μας ἐπὶ τῆς κακῆς ροπῆς ἐκείνων, οἵτινες «συζητοῦν, χωρὶς ἐπίγνωσιν τοῦ τί πράττουν, βάσει ἐνὸς φανταστικοῦ λογικοῦ δικαίου» περὶ τοῦ ἠθικοῦ ἢ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος ἀπάντων τῶν δικανικῶν θεσμῶν, ἀπὸ τῆς πολιτείας μέχρι τῆς ποινῆς, ἐνῶ πρόκειται περὶ ἠθικῶς ἀδιαφόρων πραγμάτων. Ἐξαντλουμένης τῆς δικανικῆς ἐνεργείας ἐν τῷ ὀφελίμῳ, ἡ πολιτεία καταντᾷ «ρευστὸν σύμπλεγμα ποικίλων σχέσεων τῶν ἀτόμων»· καθίσταται ἀδύνατος ἡ συναγωγὴ τῆς ἰδέας τῆς κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ τ'ἀνάπαλιν, διότι ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ Croce τὸ ἄτομον θέλει μόνον ἀτομικῶς, θέλει μόνον τὸ ὀφελίμον, ὅπερ καὶ δὲν τελεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς θετικὴν τινὰ σχέσιν πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα καὶ τὸ ὅποιον, ἐλλείψει χαρακτῆρος «διατομικοῦ», δὲν ἐπάγεται λογικῶς τὴν ἀνάγκην

τοῦ κοινωνικῶς ζῆν. Δεδομένου ὅτι οἱ νόμοι δὲν εἶναι πραγματικὰ ἀντικείμενα, ὅτι ὅλοι ἀνάγονται εἰς τὸν νόμον τοῦ πρακτικοῦ συνειδότος, εἰς ὃν πᾶς τις ὑπακούει, δὲν ἔχει θέσιν ἢ διάκρισις μεταξὺ νομοθετικῆς καὶ κατὰ δίκαιον γενικῶς ἐνεργείας καὶ ἀκριβέστερον οὔτε ἢ διάκρισις μεταξὺ ἠθικῆς καὶ δικαίου, ἢ γινομένη διὰ τοῦ γνωρίσματος τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, ἀφοῦ καὶ ἢ κατὰ δίκαιον ἐνέργεια ἐλευθέρως καθορίζεται, ἢ καὶ διὰ τοῦ γνωρίσματος τῆς ἐξωτερικότητος, ἀφοῦ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό, οὔτε τέλος ἢ διάκρισις μεταξὺ ἰδανικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου, μεταξὺ νόμου καὶ δικαιοσύνης.

VI

Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἱστορικὸν δίκαιον εἶναι ἀμφότερα θετικά, κατὰ Croce, καὶ ἀποτελοῦν διαφόρους βαθμούς, διάφορα σημεῖα τῆς αὐτῆς ἐξελίξεως· ἐὰν ἄλλως συνελαμβάνετο ἢ σχέσις αὐτῶν, θὰ εἴχομεν ἀφ' ἑνὸς δίκαιον φυσικὸν ἢ ὀρθὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου δίκαιον ἱστορικόν, προῖον τῆς «ἀνθρωπίνης ἀτελείας», προωρισμένον νὰ ἐξαφανισθῇ ἐν τῷ μέλλοντι. Εὐνόητον ὅτι ἢ τοιαύτη «μεταβλητότης» τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου δὲν θίγει τὸ λογικὸν δίκαιον ὡς ἰδεῶδες, διότι τοῦτο εἶναι διαλεκτικῶς ἀναγκαῖον στοιχεῖον τῆς δικανικῆς ζωῆς, αἰώνιον ὅσον αἰώνιος εἶναι καὶ ὁ λόγος, ὁ διαρκῶς παλαίων πρὸς τὰς ὑλικὰς ἀνάγκας τοῦ βίου. Δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν ὡς ὄνειρον μίαν Πολιτείαν ἀγγέλων, μίαν Πόλιν τοῦ Θεοῦ· ἀλλὰ τότε ἐγκαταλείπομεν τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ὅσον καὶ ἂν τελειοποιηθοῦν, δὲν θὰ ἀποβάλουν ποτὲ τὸ διαβολικὸν στοιχεῖον οὔτινος μετέχουν· ἐκτὸς ἐὰν εὐρεθῇ ἢ συνταγῇ τοῦ τελείου ἀνθρώπου, ἢν εἰρωνεύεται ὁ Bernard Shaw ἢ καὶ ἢ ἠλιθία «ἀνθρωπότης τοῦ 8200» τὴν ὁποίαν εἶδε ὁ Wells χάριν εἰς τὴν «μηχανὴν τοῦ χρόνου». Εἶναι ἐξ ἄλλου εὐνόητον ὅτι ἢ ἔννοια τῆς σχετικότητος τοῦ θετικοῦ δικαίου εἶναι πολὺ συγγενεστέρα πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Croce παρὰ πρὸς τὴν τῶν ὀπαδῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὡς ὁ del Vecchio, διότι τῷ ὄντι ὁ Croce (ἐνθ. ἀν. σελ. 351) καθιστᾷ τὸν νόμον ἐκδήλωσιν «ἀτελοῦς βουλήσεως» «προπαρασκευαστικῆς βουλήσεως τελείας». Ὁ νόμος εἶναι ὡς ἐκ τούτου ἐνέργεια καταδικασμένη νὰ ἐκλείψῃ, ὅπως κατ' ἀνάγκην πᾶσα ἀπλῆ προπαρασκευή.

Ἴδου διατὶ δὲν εὐρίσκομεν «παραλόγους», ὡς ἐκφράζεται ὁ Croce, τὰς συνήθεις διακρίσεις ἠθικοῦ καὶ ἀνηθικοῦ, ὀρθοῦ καὶ μὴ ὀρθοῦ δικαίου· εὐρίσκομεν ὅμως «παράλογον» ὅτι πνεῦμα ὁξὺ ὡς τὸ ἰδικόν του ἐκφράζεται ὡς ἕξις· «ἐν τῇ νέᾳ λογικῇ τὸ εἶδος χρησιμεύει ὡς ἄρνησις τοῦ γένους» (ἐνθ. ἀν. σελ. 372). Περαιτέρω ὅμως ὁ ἴδιος ἀορίστως λέγει ὅτι ἡ τοιαύτη διάκρισις γίνεται «ἐξ ἐπόψεως μιᾶς ἀνωτέρας μορφῆς τῆς ἐνεργείας». Ἄλλ' ἀδικον δίκαιον δὲν σημαίνει «ἀντίθεσιν πρὸς τὸ δίκαιον», ὡς ὁ Croce νομίζει, ἀλλὰ δίκαιον, μὴ ἀνταποκρινόμενον πλέον ἢ μὴ ἀνταποκριθὲν ποτὲ εἰς τὴν ιδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἣτις δὲν εἶναι «μια ἀνωτέρα μορφή ἐνεργείας», ἀλλὰ μία ἀνωτέρα ιδέα τῆς αὐτῆς μορφῆς πρακτικῆς ἐνεργείας. Ἐὰν προσεῖχε εἰς τὴν ἠθικὴν πηγὴν τοῦ δικαίου, θὰ ἔκρινε φιλοσοφικῶς καὶ δὲν θὰ ἀπεδέχετο ἀκρίτως τὰς σκέψεις τῶν ἀφελῶν, οἵτινες, ἐκ τῆς πικρᾶς πείρας ἐπιηρεαζόμενοι, ἀνάγουν τὸ δίκαιον εἰς τὴν βίαν, εἰς τὴν ἀπλῆν πραγματικὴν βούλησιν καὶ δὲν θὰ εἰρωνεύετο τοὺς ἀόπλους προφήτας, τοὺς ὠπλισμένους μόνον δι' ἰδεῶν, σκέψις ἢ ὁποῖα εἶχε ἀξίαν τινα εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ δύναμις ἦτο τὸ πᾶν, δὲν ἔχει ὅμως πλέον τὴν αὐτὴν ἀξίαν σήμερον, ὡς τὸ γνωρίζει ἀσφαλῶς καὶ ὁ Croce, ὅτε θέλομεν μόνη δύναμις νὰ εἶναι ἡ δύναμις τοῦ δικαίου.

VII

Κατὰ Croce ἡ οἰκονομικὴ μορφή εἶναι μορφή γένους μὴ ἐξαντλοῦντος τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν· ἀλλ' οὔτε καὶ ἐγκλείει τὴν ἠθικὴν μορφήν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Croce διὰ σοφισμάτων τεινόντων νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀνυπαρξίαν τῶν ἀνιδιοτελῶν πράξεων (ἐνθ. ἀν. σελ. 242). Καὶ ναὶ μὲν εἰσηκούσθη ὁ Croce ἐν τῇ πράξει, ἀλλὰ θεωρητικῶς ἔσφαλε ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἀνιδιοτελής ἠθικὴ πράξις εἶναι πράξις ἀκατανόητος, διότι τὸ ἠθικόν εἶναι πάντοτε καὶ ὠφέλιμον. Καὶ ὁ ἥρωας «ὁ ὑπὲρ πατρίδος θνήσκων ἔχει τὴν ἰδικὴν του ὠφέλειαν». Διὰ τοιούτων ἀκτινοβόλων μεταφορῶν, τὰς ὁποίας ἀποκαλεῖ ὁ Kant «vernünftelnde Tändeleien», ἀναμασσᾷ ὁ Croce «das alte Lied» καὶ συνταυτίζει τὸ ὠφέλιμον πρὸς τὸ οἰκονομικόν. Ἀλλὰ πλανᾶται λέγων ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξις εἶναι πάντοτε ὠφέλιμος, διότι, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἥρωος, δύναται νὰ ἀγάγη εἰς τὴν θυσίαν τοῦ οἰκονομικοῦ στοι-

χείου. εἰς ὃ περιορίζει τὸ ὠφελίμον ὁ Croce, τοῦτέστι εἰς τὴν θυσίαν «τῆς ἰδίας ἀτομικῆς ὑπάρξεως» (ἐνθ. ἀν. σελ. 308). Ἄλλως θὰ θεωρήσωμεν ὅτι ὁ Croce εἰσάγει ποιοτικὴν διάκρισιν τοῦ ὠφελίμου καὶ τότε δὲν ἰέγει τίποτε περισσώτερον ἀπὸ ὅ,τι εἶπον τόσοι φιλόσοφοι περὶ ἀνιδιοτελείας, ὅτι δηλονότι τίποτε δὲν εἶναι ὠφελιμώτερον εἰς τὸν ἄνθρωπον παρὰ ὃ ἄνθρωπος, ὅτι ἡ ἀρετὴ ἀμείβεται ἀφ' ἑαυτῆς, ὅτι οὐδὲν ὠφελιμώτερον τῆς τιμιότητος ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ καὶ τὰ τοιαῦτα. Πολὺ ὀρθῶς ἰέγει ὁ Croce ὅτι «ἡ ἠθικὴ νικᾷ τὰ συμφέροντα, διότι εἶναι ἡ ἴδια ἀνώτατον συμφέρον» (ἐνθ. ἀν. σελ. 242)· πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ λέξις «συμφέρον» δὲν ἔχει ἐν τῇ φράσει ταύτῃ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν. Ὅταν κοινῶς γίνεται λόγος περὶ πράξεων ἀνιδιοτελῶν, ἐννοοῦνται αἱ πράξεις ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι προκρίνουν τὸ μείζον συμφέρον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ θυσιάζουν τὸ ὑλικὸν καὶ οἰκονομικὸν συμφέρον. Ἀποδίδεται οὕτω ἰδιαιτέρα ἀξία εἰς τὰς «ἀνεκτιμήτους» πράξεις, ἐν αἷς ἀνακύπτει ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς προσωπικότητος καὶ τὰς ὁποίας μόνον ψυχὴ ἀναίσθητος καὶ ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὰς πραγματικὰς ἠθικὰς ἀξίας δύναται νὰ ἀποκαλῆ «ἐννοιολογικὰ τέρατα».¹ Τοιαῦτα ὅμως παρουσιάζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Croce ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι «ἡ ἠθικὴ εἶναι διὰ τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον τὸ ὑπάτον συμφέρον» διότι

1) Ἐπ' ἐσχάτων ὁ Croce, ἀντεμετώπισε ὅλως διαφόρως τὰς ἠθικὰς ἀξίας, κατόπιν μάλιστα τῶν τολμηρῶν πορισμάτων τὰ ὁποῖα ἔβλεπε ὅτι συνήγον οἱ πολλοὶ ἐκ τῶν ἔργων του. Εἰς μερικὰς θαυμασίας κριτικὰς ἀπαντήσεις ἐν τῷ περιοδικῷ του «Κριτικῇ» συνομολογεῖ ὅτι τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν πρέπει νὰ τὴν ζῶμεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ ζωὴ εἶναι πραγματοποίησις ἀξιῶν ἀνευ ἰδιοτελείας καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ γενικῶς «οἰκονομική». Ὁ εὐρύς του σκεπτικισμὸς διαλύεται καὶ ἀνακύπτει ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ παντός. Βλέπει τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς πολιτείας, ὡς διεκδικησὶν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως κατὰ τοῦ «τετελεσμένου γεγονότος», ὡς καταξίωσιν τῆς φαινομενικῆς ἀδυναμίας ἐναντι τῆς φαινομενικῆς δυνάμεως· ἐπικρίνει τὴν συνταύτισιν σκέψεως καὶ πράξεως, ὡς χρήσιμον μόνον εἰς τὸν θέλοντα νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὸ τυφλὸν κτηνώδες του ἐνστικτον· καί, ἀληθῶς, ὑπάρχει «οἰκονομικώτερον» ὄν ἀπὸ τὸ ζῶον; Τονίζει ἐπίσης τὴν συνοχὴν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος, ὅστις πρέπει νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν συνοχὴν τῆς φιλοσοφίας. Καὶ τέλος ἐξαίρει (ἴδε «Κριτικὴν» ἔτος 1928 σελ. 80) τὸ καθῆκον, τὸ ὁποῖον δὲν θεωρεῖ ὡς λογικῶς τερατώδες, ἀλλ' ὡς αἰ τὸ ἀπόλυτον, διακρινόμενον τῆς οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἀκριβῶς διότι «δὲν ἔχει τιμὴν», δὲν δύναται νὰ ἀποτιμηθῇ οἰκονομικῶς.

οὕτω ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὸ «οἰκονομικόν» του συμφέρον. Καὶ δὲν λέγει μὲν ὁ Croce ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν εἶναι ἀντιοικονομική, ἀλλὰ θέτει γενικὴν τινὰ ἔννοιαν τοῦ ὠφελίμου, ἣν κατόπιν διακρίνει εἰς δύο εἰδικωτέρας ἔννοιαις.

VIII

Ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὸ παρ' ὅλην τὴν αὐστηρὰν λογικότητα τοῦ Croce ἀσαφὲς ἐνίων διακρίσεών τού, συνιστάμενον εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ δὲν ἔπρεπε, κατὰ τὴν θεωρίαν του, νὰ ὑπάρχουν πράξεις ἀδιάφοροι διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν, ὁμιλεῖ ἐν τούτοις περὶ πράξεων οἰκονομικῶν «ἀδιαφόρων διὰ τὴν ἠθικὴν», ἀφοῦ πάλιν προηγουμένως ἀπεκάλεσε τερατώδη τὴν σκέψιν τὴν διακρίνουσαν πράξεις «ἀδιαφόρους, θεμιταίς» κ.τ.λ. ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὴν τοιαύτην ἀσάφειαν διερωτῶμεθα, πῶς δύναται νὰ συμπέσῃ αἴσθημα καὶ «οἰκονομικὴ ἐνέργεια», ἀποκλειομένου τοῦ αἰσθημάτος ἐκ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου, καὶ συγχρόνως νὰ συμπέσουν ἐν τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ καθῆκον καὶ ἡδονή, ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι ἡ «οἰκονομικὴ ἐνέργεια» σημαίνει τὴν «πρακτικὴν ἐνέργειαν, ἐν τῇ γενικωτέρᾳ τῆς μορφῇ, τῇ περικλειούσῃ» καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν (ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 248). Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἰς τὰς σκέψεις αὐτὰς δὲν πρόκειται περὶ τῆς λογικῆς ἐνότητος τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, διακρινομένης εἰς τὴν οἰκονομικὴν μορφήν καὶ τὴν ἠθικὴν μορφήν, ἀλλὰ πρόκειται περὶ τῆς λογικῆς ἐνότητος τῆς «οἰκονομικῆς ἐνεργείας» ἣτις ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀπλουστερᾷ αὐτῆς μορφῇ. Ἀλλὰ τότε πῶς ἐκ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης μορφῆς ἀνερχόμεθα λογικῶς εἰς τὴν ἠθικὴν μορφήν; Καὶ ποῖον ἔσται τὸ διακριτικὸν αὐτῆς ἐν τῇ ἀναζητήσῃ τοῦ ὠφελίμου, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθήσῃ νὰ θεωρῆται ὑπαγομένη εἰς τὴν οἰκονομικὴν μορφήν; Ἐκτὸς τούτου, ἂν ἐν τῇ ἠθικῇ πράξει ἡ ἡδονὴ συμπίπτῃ πρὸς τὸ καθῆκον, τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἐνεργείᾳ, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται λόγος περὶ μιᾶς ἡδονῆς, διαφόρου τῆς πρώτης, ὅποταν ὑποπίπτομεν εἰς τὴν ἀσυναρτησίαν τῶν ποιοτικῶν τῆς ἡδονῆς διακρίσεων, ἣτις, ἀπὸ τοῦ Ἀριστίππου μέχρι τῶν ὠφελιμιστῶν, ὑπῆρξε τὸ ἀσθενὲς σημεῖον παντὸς ἡδονισμοῦ; Ἐν τούτοις ὁ Croce ὁμιλεῖ περὶ «ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἡδονῆς» τοῦ μάχεσθαι. Λέγοντες ὅτι «ἡ ἀγαθὴ πράξις, ὡς τοιαύτη, προξενεῖ πάντοτε εὐχαρί-

στησιν» δὲν λέγομεν τίποτε ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον δὲν διακρίνωμεν «ἐκείνην ἀπὸ ταύτην τὴν εὐχαρίστησιν», ὅπως ὁ ἅγιος Μάξιμος, ὅστις ὅταν τοῦ ὑπέσχοντο νὰ τὸν ἐλευθερώσουν ἀπὸ τὰ μαρτύρια, εἰς ἐλάτρευε τὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορος, ἀπήντα «Haec non sunt tormenta sed sunt unctioes», διότι μαρτύριον δι' αὐτὸν ἀληθὲς θὰ ἦτο νὰ μὴ λατρεύῃ τὸν Χριστόν.

Ἄλλὰ τὸν σκεπτικὸν ἠδονισμόν τοῦ Croce διαφεύγει καὶ ἕτερον σημεῖον, τὸ κύριον σημεῖον τῆς διαστάσεως περὶ τὴν σχέσιν ἠθικῆς καὶ ἠδονῆς. Δὲν ἐνδιαφερόμεθα κατὰ πόσον τὴν ἠθικὴν προᾶξιν ἀκολουθεῖ ἠδονή, ἀλλ' εἰς τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ δυνάμεθα καὶ πρέπει νὰ πρᾶτῶμεν χάριν τῆς ἠδονῆς, ἥτις ἐπακολουθεῖ εἰς τὴν προᾶξιν. Ἐκ τῶν σκέψεων τοῦ Croce περὶ «ὠφελίμου ἠθικῆς» δὲν προκύπτει σαφῶς εἰς μέσῳ τοῦ ὠφελίμου θέλει τις τὸ «καθολικόν», τὸ γενικῶς ἰσχυρὸν νόημα, ἢ εἰς τὸ ὠφέλιμον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς θελήσεως τοῦ «καθολικοῦ». Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ὠραίαν σελίδα, ἐν ἣ ὁ Croce ἐξαίρει τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον, ὅστις, θέλων τὸ «καθολικόν», θέλει ἐκεῖνο τὸ ὅποιον τὸν αἶρει ὑπεράνω τῆς ἰδίας ἀτομικότητος καὶ τὸν στρέφει πρὸς τὸ «πνεῦμα», τὴν ἀληθινὴν πραγματικότητα, τὴν ἀληθινὴν ζωὴν, τὴν ἐλευθερίαν, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν κοινὴν δόξαν ὅλων τῶν ἠθικολόγων, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ θέλῃ ἑαυτὸν ὡς πνεῦμα, διότι οὕτω θὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ἐπαγγελίαν τῶν προσατενιζόντων μόνον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.¹ Ἐὰν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ κεφάλαιον «Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς μορφῆς», ὅπου ρητῶς λέγεται ὅτι οἰκονομικὴ ἐνέργεια εἶναι ἢ «πρακτικὴ ἐνέργεια ἐν τῇ γενικῇ τῆς μορφῆς, τῇ περικλειούσῃ τὴν ἠθικὴν μορφήν», ἥτις καὶ δὲν δύναται ποτὲ νὰ εἶναι ἀντιοικονομικὴ, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἀκατανόητος· εἰς ἀναπολήσωμεν τὰς εἰρωνικὰς ρήσεις περὶ καθήκοντος, πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι κατὰ Croce, ἐν τῇ ἠθικῇ ἐνεργείᾳ δεόν νὰ τείνωμεν πρὸς τὸ «καθολικὸν νόημα» μόνον διότι ἡ ἠθικὴ προᾶξις εἶναι ὠφέλιμος. Δημιουργεῖται οὕτω

1. «Τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἄγονον τῆς ἀξίας ταύτης οὔτε προσθέτουν οὔτε ἀφαιροῦν τίποτε ἐξ αὐτῆς. Θὰ ἀπετέλουν ἀπλῶς εὐχέρειαν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀξίας ταύτης εἰς τὰς κοινὰς συναλλαγὰς» Kant Grundlegung z. Metaphysik ἐκδ. Reclam σελ. 22.

μὰ ἠθικὴ τῶν πονηρῶν ἀντὶ τῆς ἠθικῆς τῶν μωρῶν. Ἄλλ' ἐὰν ἡ κατηγορία τοῦ ὠφελίμου εἶναι ἡ γενικωτέρα μορφή, ἡ περικλείουσα ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν ἠθικὴν, ἀκολουθεῖ ὅτι ὁσάκις ἡ ἠθικὴ προᾶξις δὲν κριθῆ ὠφελίμος, πρέπει νὰ παραλείπηται. Καὶ οὕτω καταντᾷ ὁ Casanova ἰδανικὸς τύπος ἠθικοῦ ἀνθρώπου! Ἀπὸ τῆς μορφῆς τοῦ ὠφελίμου, τοῦ αἰσθήματος ὀρμώμενοι, πῶς θὰ κατορθώσωμεν νὰ πείσωμεν τὸν ἄλλον ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ ἀνώτατον συμφέρον, ἀφοῦ ἡ πειθὼ προὑποθέτει ἐν ἀνώτερον λογικὸν κριτήριον; Διὰ τοὺς ἐμμένοντας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ciacco ὁμιλοῦν γλῶσσαν ἀκατανόητον, ἀμετάδοτον. Καθεὶς δημιουργεῖ τὸ εἰς αὐτὸν συμφέρον.

IX

Πῶς νὰ εἴπωμεν, κατὰ ταῦτα, ὅτι ἡ ἠθικὴ «ἔχει ἀπόλυτον κῦρος ἐπὶ τῆς ζωῆς», ἂν θὰ πρέπει καὶ ἐν τῇ ζωῇ νὰ εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς τὴν μορφήν τοῦ ὠφελίμου; Ἐξ ἄλλου τὸ νὰ εἴπωμεν ὅτι «οὐδὲν κῦρος ἔχει ἐπὶ τῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος», δὲν εἶναι ὡς νὰ λέγωμεν ὅτι αἱ διακεκριμένοι αὗται μορφαὶ οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς θὰ μείνουν πάντοτε διακεκριμένοι; Ἐάν, πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐνότητος αὐτῶν, ἐλέγετο ὅτι ἡ δευτέρα βαθμὶς τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας, ἡ ἠθικὴ προᾶξις, δὲν ὑπάρχει ἀνεξαρτήτως τῆς πρώτης, τῆς οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἥτις ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ μορφῇ, τότε οὐσιαστικῶς δὲν πρόκειται περὶ δύο μορφῶν, ἀλλὰ περὶ μιᾶς, ἥτις, ἐν τῇ διαλεκτικῇ αὐτῆς ἀναπτύξει, διατηρεῖ καὶ ἀρνεῖται ἐν τῇ δευτέρᾳ διαλεκτικῇ «στιγμῇ» τὴν πρώτην «στιγμὴν», ὁπότεν, ἐφ' ὅσον ἡ πρώτη ἀξιολογικὴ μορφή ἐκτείνει τὴν κρίσιν αὐτῆς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν διαλεκτικῶν «στιγμῶν», εὐρίσκόμεθα καὶ ἐμμένομεν ἐν τῇ οἰκονομικῇ μορφῇ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἐτέρας μορφῆς. Ἐὶν πάλιν, σκεπτόμενοι καθ' Ἐγγελον, θεωροῦμεν ὅτι ἡ προᾶξις εἶναι βουλευτικὴ ἐνέργεια, ἥτις πρέπει νὰ διέλθῃ ἐκ τῆς ὑποκειμενικῆς διαλεκτικῆς «στιγμῆς» διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἀντικειμενικῆς τοιαύτης, τότε δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ δύο μορφῶν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἄλλωστε θὰ μᾶς ὠδήγει εἰς τὸν καθαρὸν κόσμον τῶν νοημάτων, ἀλλὰ περὶ δύο «στιγμῶν» τῆς αὐτῆς διαλεκτικῆς ἀναπτυσσομένης μορφῆς· ἀξιολογικὸν δὲ κριτήριον δὲν θὰ εἶναι δυνα-

τὸν νὰ εἶναι πάντοτε τὸ οἰκονομικόν, θὰ εἶναι τὸ γενικὸν πάσης πράξεως κριτήριον, τὸ ἐπιτάσσει τὴν διατήρησιν τοῦ ὄντος, μὲ τὴν προσθήκην, ὅτι διὰ νὰ φθάσῃ τις εἰς «ὄν» καθολικοῦ κύρους, πρέπει νὰ διέλθῃ ἐκ τοῦ «ὄντος» τοῦ μερικοῦ, τοῦ σχετικοῦ. Αὕτη εἶναι ἡ ὀρθωτέρα ἐρμηνεία τῆς θεωρίας τοῦ Croce, ἣτις, οὕτω ἐννοουμένη, δὲν προχωρεῖ, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἐξωτερικὴν τῆς ὑφῆν, πέραν τοῦ ὠφελιμισμού τοῦ Mill. Πάντως θὰ ἔπρεπε ἡ θεωρία αὕτη νὰ διασαφηνισθῇ, ἐπὶ τῶν ἐξῆς σημείων· εἰάν ἡ ἠθικὴ ὑπάρχει ἐν τῷ ὠφελίμῳ, πρέπει νὰ καθορισθῇ ὅτι ἀποδίδεται εἰς τὸ ὠφέλιμον ἔννοια ποιοτικῶς διάφορος καὶ δὴ ἀνωτέρα· ἐπίσης θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ ὠφέλιμον τῆς πρώτης διαλεκτικῆς στιγμῆς εἶναι ἠθικὴ κρίσις κατωτέρου εἴδους, ὅπως, ἐν τῇ σχολαστικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐχαρακτηρίζετο ἡ προτίμησις τοῦ εἰδικοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὸ καθολικόν· ὡς ἐκ τούτου ὅμως τὸ ὠφέλιμον δὲν δύναται νὰ τεθῇ ὡς κατηγορούμενον ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ ἠθικῇ κρίσει.

X

Ὑπὸ τὴν φασματικὴν ἀνάλυσιν τοῦ Croce, κοινωνία καὶ πολιτεία διαλύονται εἰς ἀπλὰς σχέσεις μεταξὺ ἀτόμων, εἰς ομάδας πράξεων, οὕτως ὥστε ἡ πολιτεία, ἀτυχῆς, κατὰ Croce, ὅρος ἀποσκοπῶν νὰ ἐκφράσῃ «στατικῶς» τὴν «δυναμικὴν» ζωὴν, θεωρουμένη ἐν τῇ συγκροτημένῃ αὐτῆς ὑποστάσει, περιορίζεται τελικῶς εἰς τὴν «κυβέρνησιν» δι' ἧς ἡ πολιτεία πραγματοποιῆται, καταντᾷ τοῦτέστι ἡ πολιτεία ἐν πραγματικὸν γεγονός, ἂν καὶ ἀλλαχοῦ ὁ Croce τὴν ἀποκαλεῖ «κατηγορίαν τοῦ πνεύματος» (*Elementa di politica*, σελ. 12 κ. ἐ.). Τὸ πόρισμα εἰς ὃ, ὡς ἀνωτέρω, καταλήγει ὁ Croce δὲν εἶναι νέον· ἀρκεῖ νὰ ἀναμνησθῶμεν τῶν λόγων τοῦ Θρασυμάχου καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Καὶ ὑποστηρίζεται μὲν ἐφ' ὅσον ἀναχωροῦμεν ἀπὸ τοῦ ὠφελίμου, ὡς τῆς μοναδικῆς μορφῆς τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας καὶ θεωροῦμεν τὴν πολιτειακὴν ἐνέργειαν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἐμπειρικῆς ὠφελιμότητος τῆς ομάδος. Ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως ὑποστηρίζεται δυσκόλως τὸ πόρισμα τοῦτο· διότι τὸ ἄτομον, ὡς στοιχεῖον τῆς πολιτείας, δὲν θὰ κρίνῃ πάντοτε ὠφέλιμον τὴν πράξιν τῆς κυβερνήσεως καὶ θὰ ἀντιπροβάλλῃ τότε τὴν πράξιν, ἣν αὐτὸ νομίζει ὠφέλιμον εἰς τὴν πολιτείαν, ἧς εἶναι μέ-

ρος, τοῦθ' ὑπερκαὶ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ Croce, ὁμιλῶν ἀλλαγῶ (ἐνθ. ἀνωτ πελ. Ββ) «περὶ τῶν κυβερνῶντων ἀτόμων καὶ τῶν ἀντιπάλων αὐτῶν».

Ἐὰν τυχόν ἠθέλομεν μετὰ τοῦ Κικέρωνος συνομολογήσει ὅτι πλαναῖται «qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum, idque suis commodis, non honestate metitur». (De officiis I, 2) καὶ ἐθεωροῦμεν ἀντιθέτως ὡς θεμέλιον τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας τὴν δικαιοσύνην «qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur» (ἐνθ. ἀν. I, 7), τότε θὰ καίσιτο ἀκατανόητος ἡ ἄφρασις ἁμαρτιῶν, ἣν ὁ Croce δίδει εἰς τοὺς κυβερνήτας τοὺς παραβιάζοντας τὰς συνθήκας, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀπορροφήσις τῆς «communitas» ἐν τῇ κυβερνήσει, δυναμένη νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τινῶν, οἵτινες, κινούμενοι ὑπὸ «nimia cupiditas principatus» δὲν σέβονται τὴν «aequitatem, quae est justitiae maxime propria» (ἐνθ. ἀν. I, 19) καὶ δὲν δύνανται νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τοὺς κανόνας σωφροσύνης, οἷς ὁ Κικέρων ἐκθέτει, διότι «partem civium consulunt, partem negligunt» καὶ οὕτω προκαλοῦν «seditionem atque discordiam» (ἐνθ. ἀν. 25). Ἀπὸ σκοποῦ ἀντιτάξαμεν τὸν Κικέρωνα εἰς τὸν Croce, διότι καὶ αὐτὸς ὁ «πρακτικὸς» ρωμαῖος (De off. III) θεωρεῖ τὸ ὠφέλιμον ὡς στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς πράξεως, ἀλλ' ὅμως ὑπὸ ἄλλην ἔννοιαν ἢ ὁ Croce. Ἐνῶ ὁ Croce ἐμμένει εἰς τὴν μακκιαβελικὴν ἀρχὴν, καθ' ἣν δύναται τις νὰ παραβιάσῃ τὰς συνθήκας, χεῖρον τῆς πατρίδος, ὁ Κικέρων ἐπιμένει ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς πιστῆς τηρήσεως αὐτῶν, διότι αὕτη εἶναι βᾶσις τῆς δικαιοσύνης. Λέγων μάλιστα, «sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit» (ἐνθ. ἀν. I, 45) διατυποῖ πρῶτος τὴν σκέψιν, ἣν μετὰ ταῦτα ἀνέπτυξαν ὁ Kant καὶ ὁ Fichte. Καὶ ὁ Croce ὁμιλεῖ περὶ κυβερνήσεων de facto, στερουμένων δεοντολογικῆς θεμελιώσεως. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη διάκρισις αὐτοῦ ἀπόλλυσι τὴν σημασίαν της, ἐφ' ὅσον, εἰρωνευόμενος τοὺς «ψυχροὺς ἠθικολόγους», τονίζει τὴν πλήρη σύμπτωσιν βίας καὶ ἐλευθερίας συναινέσεως, ἐξουσίας καὶ ἐλευθερίας. Καὶ τί σημαίνει ἂν ἀναφέρεται εἰς τὴν ὠραίαν καντιανὴν σκέψιν, καθ' ἣν «ἐν τῇ πολιτείᾳ ἕκαστος εἶναι καὶ ἄρχων καὶ ἀρχόμενος», διότι ἡ κυριαρχία δὲν ἀνήκει εἰς οὐδένα ἀτομικῶς ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν σχέσιν τῶν ἀποτελούντων τὴν

πολιτείαν» ατόμων, αφού ο ίδιος ο Croce, καταστρέφων δια τοῦ αναλυτικοῦ του πνεύματος τὰ προβλήματα ταῦτα, καταπολεμεῖ ὡς ἀνοήτους καὶ κενὰς ἐννοίας τὰς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, τὰς ὁποίας θεωρεῖ ἀξίας ὅλης τῆς «περιφρονήσεως», ἣν τρέφουν πρὸς αὐτὰς «ἄνδρες ἔχοντες ζωηρὸν ἱστορικὸν καὶ πολιτικὸν αἰσθητήριον»; Ἀσφαλῶς, εἰς μίαν κοινωνίαν *de facto* ἐν ἧ πάντες «*veluti pecora*» εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ ὑφέλιμον ἐνὶ ἐκάστῳ καὶ διὰ συνειδήσεις ἐστερημένας οἰουδήποτε συναισθήματος δικαιοσύνης καὶ δικαίου, αἱ ἰδέαι αὗται, αἱ ἔχουσαι νόημα μόνον διὰ συνειδήσεις ἠθικὰς καὶ δὴ δικανικὰς, εἶναι κενὰ καὶ ἀκατανόητα φαντάσματα. Ὁ Croce ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰσότητα ὡς ἀτομικὴν ἰσότητα ὅπως εἶναι ἡ ἰσότης τῶν σφαιρῶν τῶν σφαιριστηρίων, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔκφρασιν, οὐχὶ ὡς δικανικὴν ἰσότητα. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐννοεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἣν ἀποκαλεῖ «*eurythmā* ἐπινόησιν τοῦ Rousseau», ἀρχὴν ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἔχει ἀξίαν, οὐχὶ ὡς ὑποθετικὸν γεγογός, ἀλλ' «ὡς εὐθυντηρία ἰδέα» τῶν βάσει τῆς δικανικῆς ἰσότητος ὑφισταμένων σχέσεων, ἰσότητος ἐρ' ἧς πρέπει νὰ θεμελιουῖται ἡ πολιτεία.

Ἡ πολιτικὴ εἶναι τέχνη ἐπιτηδειότητος τόσον διὰ τὸν Μακκιαβέλην ὅσον καὶ διὰ τὸν Croce, ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτεία πρέπει νὰ κάμνη χρῆσιν παντὸς μέσου καὶ τῆς ἠθικῆς ἀκόμη καὶ τῆς θρησκείας καὶ αὐτῶν τῶν προαναφερθεισῶν ἀρχῶν τοῦ 1897, αἱ ὁποῖαι «θεωρητικῶς μὲν οὐδεμίαν ἔχουν ἀξίαν, ἀλλ' ἀνταποκρίνονται εἰς βαθείας ψυχολογικὰς πεποιθήσεις.»

XI

Ὅθεν ἡ πολιτικὴ, ὅπως καὶ τὸ δίκαιον, ἀνήκει, κατὰ Croce, εἰς τὴν προηθικὴν σφαῖραν· ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι καὶ πνευματικὴ ἐνέργεια, κατ' ἀνάγκην θὰ εἰσέλθῃ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν σφαῖραν, τοῦτέστι εἰς τὴν «ἱστορικὴν» πολιτείαν. Ἐκεῖ ἐπανεμφανίζονται μὲ νέαν ἀξίαν, αἱ ἰδέαι αἱ προηγουμένως κριθεῖσαι ὡς κεναὶ σκέψεις. Συγκεκριμένως δὲν ὑπάρχει πολιτικὸς ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος νὰ μὴν πράττῃ ἠθικῶς, ὁ ὁποῖος, ἐν ἄλλοις λόγοις, νὰ μὴν εἶναι «προσωπικότης». Δέον ὅθεν ἡ πολιτικὴ του δράσις, ἡ χρησιμοποιήσασα τὴν ἠθικὴν ὡς μέσον, νὰ τείνῃ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ ὡς πρὸς σκοπὸν, αφού δρά ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ διὰ τὴν

πολιτείαν, ἢ ὁποία εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ ἀνθρωπίνου ἠθους (ἐνθ. ἀν. σελ. 31). Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Croce ἀναπτύσσει πολυτίμους σκέψεις. Ἄλλ' ἐὰν ὁ ἀληθῆς ἐγγελιανὸς δύναται νὰ ἀντιταχθῆ κατὰ τῶν φειχιστικῶς πιστευόντων εἰς τὴν πολιτείαν καὶ νὰ φθάσῃ εἰς μίαν «κρατικὴν ἀντίληψιν τῆς ἠθικῆς», τὰς ὁρθὰς ὅμως αὐτὰς παρατηρήσεις δὲν δύναται νὰ κάμῃ ὁ Croce, διότι ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς ὠφελμιστικῆς μορφῆς, ἢ ὁποία δὲν δύναται νὰ ἀναζωογονήσῃ ὡς ἰδέας τὰ προηγουμένως ὡς προλήψεις ἀποκρουσθέντα καὶ διότι ὁ Croce, πολὺ περισσότερον τοῦ Ἐγγέλου ταυτίζει πολιτείαν καὶ κυβέρνησιν. Ἐπαξ γενομένης δεκτῆς τῆς ἀρχῆς ταύτης, θὰ ἔπρεπε πολὺ εὐκολώτερον παρὰ ἂν ἐδέχετο τὴν περὶ πολιτείας ἔννοιαν τοῦ Ἐγγέλου νὰ φθάσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κόμματα εἶναι ἄχρηστα καὶ ἐπιβλαβῆ. Ἐν τούτοις ὁ Croce δέχεται τὰ κόμματα, ἔστω καὶ ὡς στρατηγικὰ μέσα πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ ὡς συγκεντρώσεις περὶ τὰς «ψευδοθεωρίας» ἐκάστης πολιτικῆς προσωπικότητος. Δὲν κατανοοῦμεν ὅμως πῶς ὁ Croce διακρίνει τὰς πολιτικὰς ἐνώσεις ὡς πολιτικοοικονομικὰς (συνδικάτα) καὶ ἠθικοπολιτικὰς, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ εἶναι οἰκονομία καὶ ἀφοῦ τὰ πολιτικὰ προβλήματα ἀνάγονται, εἴτε ἐν τῇ οἰκονομικῇ, εἴτε ἐν τῇ ἠθικῇ σφαίρᾳ, εἰς προβλήματα ἀτομικά. Καὶ λέγει μὲν ὁ Croce ὅτι ὁ πολιτικός, καίτοι γνωρίζων μόνον «συμφέροντα καὶ ὠφελιμότητα» προσκρούει ἀμέσως εἰς «νέας ἠθικὰς ἀνάγκας», εἰς αἷς «διὰ τῆς πράξεώς του δέον νὰ προσδώσῃ πολιτικὴν μορφήν» (*Aspetti morali della vita politica* σελ. 83), ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἀντιμετωπίζομεν τὸ δίλημμα, τὸ ὁποῖον καὶ διετυπώσαμεν, ἐξετάζοντες τὴν νομικὴν θεωρίαν του· πρέπει νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ἀνάγκας ταύτας διότι εἶναι ἠθικαί, ἢ πρέπει νὰ τὰς θεωρήσῃ ἠθικὰς διότι εἶναι ὠφέλιμοι;

Ὁ Croce, τοῦ ὁποίου ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ στάσις ἀποδεικνύουν ὅτι ζῆ τὰς ἠθικὰς ἀξίας κατὰ τρόπον πολὺ ἀνώτερον ἐκείνου καθ' ὃν κρίνει ταύτας θεωρητικῶς, εἰς πολλὰ περὶ «φιλελευθερισμοῦ» δοκίμια, ἂν καὶ προσπαθῆ νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὰς θεωρητικὰς του προὑποθέσεις, ἀπέδειξε πόσον ἐκτιμᾷ τὴν ἠθικὴν πράξιν καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ, ὅπου τὸ φιλελεύθερον σύστημα δύναται νὰ καταπολεμήσῃ τὰς πράγματων «ἀντιτιθεμένην εἰς τὴν ἠθικὴν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν» (ἐνθ. ἀν. σ. 44). Ἄλλὰ τοιοῦτοτρόπως τὸ φιλελεύθερον σύστημα, συλλαμβανόμενον ὡς

ἡ ἀληθῆς ἐκδήλωσις τῆς φιλοσοφικῆς ἰδεοκρατίας, ἐφ' ὅσον ἀποφεύγει πᾶσαν κατατυράννησιν πεποιθήσεων καὶ σέβεται τὴν ἐλευθερίαν ὡς τὸ μόνον «ἰδανικὸν τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ εἰς τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ προσφύγῃ, μετὰ πεποιθήσεως ὅτι θὰ ἀποδώσῃ ἀγλαοὺς καρποὺς» (ἐπιθ. ἀν. σελ. 81), καθίσταται ἡ ἔμπρακτος, ἀλλὰ καὶ ἡ πλέον ἐκδηλος κριτικὴ ὁλοκλήρου τῆς περὶ δικαίου θεωρίας τοῦ Croce.

Ἡ πολιτικὴ, ἡ χαρακτηρισθεῖσα ὡς τυπικὴ μορφή τῆς οἰκονομίας, ἐκφεύγει τῆς προσηθικῆς ἢ ἠθικῶς ἀδιαφόρου σφαιράς καὶ ὑπάγεται πλήρως εἰς τὴν ἠθικὴν ἀξίαν, εἰς ἐκεῖνο «τὸ μόνον ἔμφυτον δικαίωμα», τὸ διὰ τὸν Κάντ ἀποτελοῦν τὸ κριτήριον ἐφ' οὗ θεμελιοῦται ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ τοῦ δικαίου.

